

De Ander als spiegel. Reflecties over recht en bestuur in ontwikkelingslanden.
[Spreekversie]

Rede zoals uitgesproken door Prof. dr. Jan Michiel Otto ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Recht en Bestuur in Ontwikkelingslanden aan de Universiteit Leiden op vrijdag 29 juni 2018

Mijnheer de Rector, geachte toehoorders,

Mag ik u allereerst danken voor de moeite die u genomen heeft om te komen luisteren naar dit afscheidscollege. Ik gaf meestal les in het Engels maar dit keer wil ik het graag in mijn moedertaal doen. Onze buitenlandse gasten, die ik in het bijzonder verwelkom, luisteren mee met hulp van de vertaalster.

Kort geleden las ik deze zin in een essay: “Volgens mij is de grote vraag van deze tijd: ‘Wat doen we met de Ander’” - ‘Ander’ met een hoofdletter. De auteur was Kamel Daoud, een Algerijnse schrijver. In zijn antwoord op die vraag noemt Daoud de verschillende mogelijkheden die de geschiedenis ons heeft geleerd. Je kunt de Ander doden, wraak nemen, tot vijand uitroepen, polariseren, verwijten maken, uitbuiten, toespreken, negeren, je kunt ook luisteren, vergeven, samenwerken, vriendschap sluiten, zelfs liefhebben.

Ik voeg hieraan toe dat elke optie met recht en bestuur kan worden ondersteund. Het hangt allemaal af van wat mensen doen met regels.

Daoud vindt dat wij de Ander moeten zien, horen, en kennen én dat wij tegelijk van die Ander mogen verwachten dat deze ook zélf verantwoordelijkheid neemt. Daoud meent ook dat de literatuur ons uiteindelijk het beste met de Ander kan verbinden. Ik denk dat hier ook voor de wetenschap een rol is weggelegd.

Omdat wetenschap voortbouwt op het werk van voorgangers, wil ik zo dalk eerst iets zeggen over Cornelis van Vollenhoven, en zín studie van recht en bestuur in het koloniale tijdperk. Na een reflectie op mijn leeropdracht en hoe ik daar terecht kwam, wil ik stilstaan bij een onderzoeksproject over *Sharia* en nationaal recht. Hoewel mijn hele werk is gegaan over ‘de Ander’, geldt dat voor dit project wel in het bijzonder. Ook wil ik over mijn, onze, wetenschappelijke benadering iets zeggen, die gaat over wet én werkelijkheid, over tekst én context. Tegen het einde ga ik kort in op lopend onderzoek in Libië waarbij ik ben betrokken; en tenslotte werp ik een blik op Nederland via de spiegel van ‘recht en

bestuur in ontwikkelingslanden' - de Ander als spiegel.

Prof. Van Vollenhoven analyseerde van 1901 tot 1933 het levende gewoonterecht van Nederlands-Indië: het *adat*-recht. Het islamitische recht zag hij als onderdeel *ván*, en versmolten *mét* dat *adat*-recht. Zijn interesse daarvoor gold niet de Sharia-regels van de schriftgeleerden, de theologische ideaalnorm, maar alleen 'wat mensen in de praktijk doen met regels', het islamitische recht als *living law* van plaatselijke gemeenschappen. Dat speelde voornamelijk bij huwelijkse verhoudingen en erfenissen. Het gehele *adat*-recht zag hij als onlosmakelijk deel van het formele rechtssysteem van Nederlands-Indië. Aan de heftige politieke debatten daarover nam Van Vollenhoven met verve deel, en zorgde zo dat het *adat*-recht wettelijke erkenning kreeg.

Met waardering spreken over Van Vollenhoven heeft altijd iets ongemakelijks, omdat het de indruk wekt dat je het koloniale systeem een beetje goedpraat. Dat doe ik niet. Wel is van belang dat Van Vollenhoven opkwam voor de *adat*-rechten van kleine Indonesische boeren, tegen *land grabbing* door Nederlandse bedrijven. Nú zou je zeggen: Van Vollenhoven was voor inclusieve ontwikkeling in een rechtstatelijk kader.

In onze rechtenfaculteit was hij de eerste jurist die omvangrijk sociaalwetenschappelijk veldonderzoek deed. Daarvoor ontwierp hij een begrippenkader en een methodologie. Zijn studenten in de interdisciplinaire Indologieopleiding van toen studeerden taal en cultuur om vervolgens daarmee recht en bestuur te kunnen begrijpen en beoefenen. Die inspirerende en uiterst nuttige combinatie zou later terugkomen in ons onderzoek, én ons onderwijs.

In de bibliotheek van het stadhuis van Bandung heb ik mij ooit een paar maanden verdiept in de notulen van de koloniale gemeenteraad van Bandung. Die notulen werden sinds de allereerste raadsvergadering in 1906 elke week volledig en letterlijk uitgeschreven, later uitgetypt. Zo raakte ik heel vertrouwd met de onderwerpen en raadsleden. In die raad zaten Nederlandse leden, Indonesische en Chinese leden naast elkaar. Soms waren de Nederlanders het allemaal met elkaar eens. En soms ook de Indonesiërs. Maar veel vaker vormden coalities zich dwars door de etnische verhoudingen heen. Gedeelde ideeën over de ontwikkeling van Bandung zorgden kennelijk voor verbindingen met de Ander. Dat nam niet weg dat sommige Indonesische leden binnen de kaders van het gemeenterecht overtuigend en briljant oppositie voerden tegen de systematische koloniale discriminatie. Zo werden in die bibliotheek

Ratulangi en Darnakoesoema mijn helden. Intussen werd mij duidelijk hoezeer het Indonesische bestuursrecht historisch is geworteld in die gemeentelijke bestuurspraktijk. Ingewijd door oudere Indonesische juristen als Ateng Syafruyuddin hebben mijn promovendi en ik daar later op voortgebouwd.

Terug naar Leiden waar onze universiteit haar Indologie erfenis liet uitwaaiëren naar de taal- en cultuurstudies, nu Area Studies, de antropologie, de Indonesianistiek van het KITLV, de Islam en Midden-Oosten-studies, de Sinologen, het Afrika Studiecentrum, de Universiteitsbibliotheek, én naar het Van Vollenhoven Instituut (VVI) in de rechtenfaculteit, waar ik 35 jaar heb mogen werken, en van waaruit we de studie van recht en bestuur mét taal en cultuur hebben voortgezet, ook bij het Leiden University College in Den Haag.

Nu sta ik hier voor u, als *emeritus*, letterlijk uitgediend - of kan ik het na het verplichte 'inverdienen' beter vertalen met 'uitverdiend' - als wetenschapper, als oudere, als geboren Utrechter, Leidenaar, Amsterdammer, als Nederlander, Europeaan, als *workaholic*, als liefhebbende echtgenoot, vader en opa. Met een identiteit die zoals bij ons allen meervoudig is, en soms innerlijk tegenstrijdig.

Een leeropdracht en de weg erheen

Op 1 september 1969 begon mijn eerste academische jaar in Leiden. Ik kwam als 17-jarige uit Zwolle om hier rechten te studeren. Mijn eerste zorg was een kamer te vinden. Mijn tweede zorg was om de groentijd goed door te komen. Ik zag in de spiegel een kaal hoofd en liet mij toebulderen door de Commissie van Bijstand van een ongemengd studentencorps, ouderejaars met baarden en stokken. Er was een programma met spelregels, dat het Groenenboekje heette. Die kleine wereld van het corps stond bol van tradities, autoriteit, ritueel en uitsluiting van de Ander. Men zei dat het een spel was, en je er nog veel aan zou hebben.

Op diezelfde 1 september 1969 werd in Libië een geweldloze staatsgreep gepleegd door de 27-jarige legerkapitein Gaddafi. Hij begon als hervormer, in het voetspoor van zijn idool, president Nasser van Egypte, socialistisch en antiwesters. Gaddafi zou zich ontpoppen tot een onberekenbare, wrede tiran. Zijn bizarre ideologie, vastgelegd in het zogeheten Groene Boekje, zou voor de Libische bevolking wet worden. Dat alles ging aan mij voorbij toen ik mijn boeken aanschafte voor de studie Nederlands recht.

Als ik zou zeggen dat de rechtenstudie mij vanaf het begin mateloos fascineerde, zou ik overdrijven. Ik leerde, soms met plezier, de regels van het Nederlandse privaatrecht, staatsrecht, strafrecht en de geschiedenis daarvan. Maar wat mijn vriendinnetje Marileen in haar antropologiestudie leerde over mensen uit andere culturen, leek mij zeker even boeiend. Toen zij naar Noord-India ging voor een zorgvuldig voorbereid doctoraal onderzoek naar de aansluiting tussen gezondheidscentra en dorpelingen, besloot ik dan ook, net afgestudeerd, mee te gaan.

In India raakte ik gefascineerd door de uitdagingen, tegenstellingen, en complexiteit van een ontwikkelingsland. Vijf jaar later gingen we samen voor langere tijd naar Egypte, zij als medisch antropologe met een onderzoeksbaan, ik voor een scriptie bestuurskunde - mijn tweede studie - over lokale overheidsinstellingen, dorpelingen en plattelandsontwikkeling. Die scriptie mondde uit in een proefschrift, een loopbaan in de wetenschap, en een leerstoel in 'recht en bestuur in ontwikkelingslanden'.

De kennis daarover was en is gefragmenteerd. Ik vond aanknopingspunten bij de rechtsvergelijking, de vergelijkende bestuurskunde, de rechtssociologie en rechtsantropologie, en natuurlijk in het nationale recht. Over dat van Indonesië stonden duizenden werken in onze instituutsbibliotheek.

Over recht in ontwikkelingslanden bleken veel Nederlanders, ook hoogopgeleide, in tegenstrijdige clichés te denken. Je hoorde dan: 'daar hebben ze toch geen recht', of 'tja, recht hebben ze daar wel, maar het werkt alleen nooit', of: 'in die andere culturen hebben ze heel ánder recht', of: 'joh, daar hebben ze precies hetzelfde recht als wij, gewoon gekopieerd'.

De onafhankelijke staten, die in de 20^e eeuw ontstonden op het gebied van de voormalige koloniën, zaten met grote dilemma's. Moesten ze het bestaande recht van de koloniale macht overnemen omwille van de rechtszekerheid en rechtseenheid? Of moesten ze de maatschappij van bovenaf transformeren in een rechtvaardige samenleving volgens socialistisch model. Of moesten ze tegemoetkomen aan de sterke groepsidentiteiten; en het gewoonterrecht en religieus recht blijven accommoderen?

Om één natiestaat te bouwen koos men aanvankelijk meestal voor de eerste twee modellen: behoud van Britse, Franse of Nederlandse

structuren ingevuld met autoritair socialisme. Later zou in de samenlevingen de weerstand tegen zulke centralistische regimes groeien. Men eiste men meer vrijheden, wat religieuze en traditionele leiders alsnog nieuwe kansen bood voor de derde optie: terug naar religieus en gewoonterecht. Er kwam naast tal van experimenten met democratie ook meer vrije markt.

Samenlevingen raakten in een structurele overgangssituatie, waarin traditionele en moderne verbanden voortdurend overlappen, vermengen en veranderen. Corruptie, het gebruik van een publiek ambt voor particulier gewin, groeide daardoor overal. Noch het gewoonterecht, noch de Sharia, noch het nationale recht bood een stevig normatief houvast. Van elk waren er vele versies of interpretaties. Het hing er maar van af wie je bent, en wie je kent. In deze onzekere situatie vond en vindt men houvast in de eigen families en etnische netwerken, door aan te knopen bij de macht van de staat, en soms ook in het recht.

Nog altijd moeten mensen in ontwikkelingslanden vaak schakelen van traditionele rationaliteiten naar moderne en vice versa. Die ambiguïteit van de samenleving wordt gereflecteerd in het bestuur en het recht.

In deze weerbarstige context heeft het bestuur zich ten doel gesteld om met beleid, wetgeving en zonder aanzien des persoons orde, eenheid en ontwikkeling te brengen.

Decennialang gingen deze processen gepaard met grootschalige ontwikkelingshulp, die naast de problemen waarover je tegenwoordig vaak leest, ook veel successen heeft geboekt, hele grote successen zelfs.

In de laatste 25 jaar koos men in de ontwikkelingssamenwerking voor een nieuw accent, op de rechtsstaat. Overal kwamen projecten ter verbetering van wetgeving, van de rechterlijke macht, en de toegang tot rechtssystemen. Steeds meer organisaties richtten zich, zoals het CILC en IDLO al langer deden, op *rule of law promotion*.

In 2017 wijdde de Wereldbank zelfs zijn jaarlijkse World Development Report aan '*Governance and the Law*', met als rode draad '*the role of law, not the rule of law*'. Met andere woorden: wij donoren moeten niet zozeer de Ander toespreken over de rechtsstaat; wij moeten proberen te begrijpen welke rol het recht speelt bij die Ander. Dat wijst op een behoefte aan kennis over hoe recht in ontwikkelingslanden functioneert en hoe het te verbeteren. Tegen die achtergrond houdt het Van

Vollenhoven Instituut een duidelijke taak.

Hoe zulk onderzoek aan te pakken? Bij mijn onderzoek in Egypte had ik ervaren dat je veel te weten kunt komen aan de voet van de piramides van bestuur en recht. Nadat je voor een bepaald onderwerp, aspect van een breder ontwikkelingsprobleem, recht en beleid in kaart hebt gebracht, kijk je ter plekke wat ervan terechtkomt. Dat doe je als het ware door de ogen van de gewone man of vrouw, de burger, de rechtzoekende. Daarna ga je kijken hoe de lokale ambtenaar, bestuurder, rechter, officier, of advocaat, ermee omgaat, zodat een evenwichtig beeld ontstaat van de interactie.

Je onderzoekt dus op het raakvlak van wet en werkelijkheid zowel het binnenwerk van het rechtssysteem als de lokale wereld van de gebruikers. Want op dat raakvlak draagt recht bij aan reële rechtszekerheid en rechtvaardigheid – of niet; draagt ontwikkelingsbeleid aan voorspoed - of niet. Daarna probeer je de waarom- vraag te beantwoorden, te verklaren.

Door al die case studies en hun onderlinge vergelijking, kom je tot meer algemeen-theoretische kennis en inzichten over recht en bestuur die je vervolgens weer toepast en test in nieuwe case studies. Op die manier ben ik bij vele boeiende onderzoeken betrokken geweest.

Sharia en nationaal recht, een onderzoeksproject

In ontwikkelingslanden met een grote moslimbevolking is de verhouding tussen Sharia en het recht van de staat sinds lang een politiek delicate kwestie, een netelig governance probleem. In 1984 maakte wijlen Prof. Subekti, toen gepensioneerd president van het Hooggerechtshof van Indonesië, me dat bij mijn eerste bezoek aan dat land, direct duidelijk. Ons eigen onderzoek in Indonesië, Marokko en Egypte zou dat later alleen maar bevestigen.

Tegenwoordig is Sharia ook in het Westen een omstreden begrip geworden, niet zozeer in de rechtspraktijk maar wel in het publieke debat. Sharia wordt vaak gezien als antithese van de rechtsstaat. Want bijvoorbeeld de zogenaamde 'Islamitische Staat'(IS) beroept zich er toch op. Hoe kunnen moslimlanden die zelf oorlog voeren tegen IS in hun grondwet dan toch de Sharia opnemen? En wat is die Sharia nu eigenlijk: geldend, levend recht, of abstract theologisch ideaal? En is die Sharia nu veranderlijk of niet?

In 2003 liet de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

het Van Vollenhoven Instituut onderzoek verrichten naar deze vraag: is het beeld juist dat in de moslimwereld de democratische rechtsstaat bedreigd wordt door een almaar opdringende onverdraagzame Sharia, die vrouwen minacht, onmenselijk straft, mensenrechten schendt, en de rechtsstaat rechts inhaalt?

Naast onze eigen case studies was solide onderzoek van buitenlandse collega's beschikbaar over landen als Pakistan, Iran, Maleisië, Sudan en Nigeria. We selecteerden zo een dozijn landen, kozen een tijdsperspectief van 200 jaar met nadruk op de laatste decennia, en maakten een selectie van een 20-tal *issues* waar de klassieke Sharia lijkt te botsen met onze standaarden van een rechtsstaat. Deze *issues* spelen vooral in het staatsrecht – met name mensenrechten - familie- en erfrecht, en strafrecht.

Het onderzoek leverde veel inzichten op. Een paar hoofdpunten. Een einde aan de verwarring over het begrip Sharia. Sharia is een gelaagd begrip: de Sharia in abstracte zin is zoveel als God's wil; die elke moslim per definitie respecteert; zonder interpretatie kan men daar weinig anders over zeggen. Dan is er de concrete Sharia als een 1000 jaar oude klassieke leer. En, ten derde, zien we een Sharia die in de loop der tijd steeds verder is gedifferentieerd, in vele versies, die per land, per stroming, per onderwerp, per internet-imam verschillen.

De verhouding tussen Sharia en nationaal recht wordt kenbaar door wat mensen in een bepaald land doen met regels, in wetgeving, bestuur en rechtspraak, Ook daar hebben mensen verschillende meningen, zodat besluiten over die verhouding vaak compromissen zijn. Maar de Sharia-versie van de staat en die van terroristen staan ook in de moslimwereld doorgaans fel tegenover elkaar.

De invloed van de klassieke Sharia op het recht is groot in Saoedi-Arabië en Iran, zeer klein in Turkije, en relatief beperkt in Marokko. Die invloed gaat op en neer, ook in de laatste decennia, zelfs in Saoedi-Arabië en Iran.

Ook liet het onderzoek zien dat in Azië en Afrika de kloof tussen traditioneel gewoonterecht en de rechtsstaat vaak groter is dan tussen de Sharia, in zijn plaatselijke toegepaste versie, en de rechtsstaat. Daarom verkiezen vrouwen, bv. in Afghanistan of Nigeria, een islamitische rechtbank boven het gericht van hun stam of dorp.

Over een periode van 200 jaar bezien is de dominante trend: expansie van de staat met zijn nationale, seculiere recht ten koste van religieus recht. In de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw zien we dan plotseling een trendbreuk. Gaddafi was in 1972 de eerste; hij verraste de wereld door in aanvulling op het Libische strafrecht opeens Koranische lijfstraffen in te voeren. In 1979 volgde in Iran een ingrijpende islamisering van het recht, onder Khomeini, en een beperktere in Pakistan, onder Zia ul-Haq. In 1983 schaarde Sudan, onder Numeiri, zich in de rij. Dat alles leidde tot grote bezorgdheid.

Maar daarna zette de trendbreuk in de meeste nationale rechtssystemen toch niet stevig door. Dat bleek duidelijk toen we alle 20 issues in de twaalf landen naast elkaar legden. Er waren kennelijk tegelijkertijd stevige tegenkrachten aan het werk. Zo toonde Léon Buskens aan dat in het Marokkaanse familierecht de positie van de vrouw juist in vele opzichten gelijk is geworden aan die van de man. In het recht van Egypte en van Pakistan zien we soortgelijke trends.

In alle twaalf landen was en is de spanning tussen puriteinse en gematigde moslims een gegeven. De puritein vindt het Gods opdracht alle regels uit de heilige boeken stipt uit te voeren. Van een eigen toetsing aan het geweten en de gevolgen voor de medemens wil hij of zij niet weten.

Dat laatste doet de gematigde moslim juist wel. Die neemt de vrijheid zelf een moreel oordeel te ontwikkelen en desgewenst godsdienstige regels terzijde te laten of ruimer te interpreteren. Het gaat de gematigde moslim om de brede opdracht van God als een goed mens te leven; daarbij geven heilige boeken steun. Maar de gematigde moslim kan zich ook vinden in het recht en de tradities van zijn of haar land.

Bij een onderzoek als dit, is het geen kwestie van vóór of tégen de islam zijn, zoals Elsevier's Weekblad deze week schreef; in een artikel over onze rector en zijn universiteit heette het dat het Van Vollenhoven Instituut meer voor de islam zou zijn en bepaalde opiniemakers tegen. Het is een kwestie van ofwel serieus wetenschappelijk onderzoek doen naar deze materie, of liever een rol spelen als activistisch opiniemaker. Tot zover het Sharia-onderzoek.

Wat mij in dit en ander onderzoek heeft verbonden met vele collega's was niet alleen een gedeelde nieuwsgierigheid maar ook de gedeelde onderzoekservaring in ontwikkelingslanden. Die heeft zeker bijgedragen tot een bepaalde benadering, een houding ten opzichte van het onderwerp: tijd om ook daarover iets te vertellen.

Benadering

Het onderzoek richt zich als gezegd primair op wat mensen doen met regels; in een combinatie van, *bottom up*, antropologische aandacht voor de concrete problemen van de burger, met *top-down* bestuurlijk-juridisch systeemdenken. We benaderen de werkelijkheid niet vanuit theologische of filosofische modellen. Bijvoorbeeld, de uitspraak 'in de Islam werkt de vrouw niet' herkennen we wel als ideaalnorm van moslimpuriteinen, en als *mantra* van zogeheten islamcritici in het Westen. Maar wij vinden het geen al te scherpe constatering wanneer we overal om ons heen moslimvrouwen zien werken.

Wel zijn de standaarden van de rechtsstaat, zoals het legaliteitsbeginsel, onafhankelijke rechtspraak en mensenrechten ook in onze benadering een vitale toetssteen, expliciet of impliciet. De meeste van die standaarden staan tegenwoordig trouwens ook in de grondwetten van de bestudeerde landen, zodat iedereen ze daaraan kan toetsen.

Onze benadering is, zoals bij de oude Indologie, interdisciplinair per definitie. De aannames van beleidsmaker en wetgever willen we testen op hun realiteitsgehalte met degelijk sociaalwetenschappelijk onderzoek; historische en talenkennis blijft daarbij onmisbaar. Een dag of twee op bezoek bij een Sharia-rechtbank is niet genoeg. Steeds meer werken we samen met solide wetenschappers in de onderzochte landen. Van hén kunnen we uiteraard veel leren over hun land en rechtssysteem; en voor hén is onze interdisciplinaire, toegepaste, benadering van recht, bestuur en samenleving vaak een *eye-opener*.

Diepgaand kwalitatief onderzoek is óók essentieel om de juiste vragen voor een survey te kunnen stellen en de antwoorden goed te interpreteren. Dat is immers niet eenvoudig, gegeven de grote ambiguïteit eigen aan samenlevingen in transitie.

In de door ons onderzochte samenlevingen wordt algemeen aangenomen dat je daar niet alles kunt zeggen; dit met het oog op de ontvlambaarheid, maatschappelijk en politiek.

Mijnheer de Rector, tijdens de dies in februari dit jaar nam u het op voor de vrijheid van wetenschappers om zich in het publieke debat scherp uit te spreken 'We moeten wel goed met elkaar omgaan' zei u zo ongeveer, 'maar dat mag forse meningsverschillen niet in de weg staan. Het is goed als de bliksem inslaat. Het mag best knetteren'.

In de landen die mijn collega's en ik bestuderen hebben wij het nodige geknetter gezien, gezien ook hoe ongenueanceerd polariseren, ook door wetenschappers, ernstige gevolgen kan hebben. Dichter bij huis: een polemisch memorandum van leden van de Servische Academie van Wetenschappen over het Merelveld was een ouverture tot de laatste Balkanoorlog. Het is daarom goed, mijnheer de Rector, dat u waakzaam bent. Onder het Praesidium Libertatis staat immers niet in kleine lettertjes geschreven '*trideo, ergo sum*' - ik knetter, dus ik ben. Juist als het gaat over de Ander, pleit ik voor een zorgvuldige, evenwichtige wetenschapsbeoefening.

Onze benadering pakt vaak pragmatisch uit. Voor de grote problemen van recht, bestuur en ontwikkeling bestaan geen radicale wondermiddelen, geen eenvoudige grote oplossingen. Ze hebben ons alle hun sterke kanten en hun bezwaren laten zien: de staat, de markt, de non gouvernementele organisatie, de democratie, de gewoonte en de religie. Het is aan de politiek, het bestuur, het recht en de wetenschap in ontwikkelingslanden om elk van deze elementen een uitgebalanceerde plek te geven in het geheel.

Libië

Ik heb u beloofd ook iets te vertellen over Libië waar wij samen met de universiteit van Benghazi onderzoek doen. De wereld plaatst Libië in het rijtje landen waar de Arabische Lente is mislukt, waar conflict en chaos heersen, waar gewetenloze, mensenhandelaren ongestraft Afrikaanse migranten mishandelen en in wrakke bootjes op Europa afsturen.

Maar er is ook een andere wereld in Libië. Ik heb het voorrecht om sinds 2012 samen te werken met een netwerk van toegewijde Libische rechtswetenschappers, rechters, officieren van justitie, politicologen, een econoom, een socioloog, en een filosoof die zich afvraagt 'Wie zijn wij, en hoe kijken wij, Libiërs, naar de Ander'? In dit team zijn we het snel eens over de rol die het recht behoort te spelen om de onacceptabele wreedheden die zijn en worden begaan, te bestraffen en te verhinderen. Maar hoe realiseer je dat in een verdeeld, onveilig en zo uitgestrekt land, en binnen de grenzen van het Libische recht?

Libië is in 1951 met hulp van de Verenigde Naties (VN) gesticht als een koninkrijk onder Koning Idris. Het was toen een van Afrika's armste landen. Nadat er olie was gevonden, kwam Gaddafi in 1969 aan de macht. Aanvankelijk deed hij veel goeds voor de kleine man, met name in het westelijk deel. Met de olie-inkomsten als geldkraan kon zijn regime betalen wat hij wilde. Later schiep hij met tirannieke optreden een klimaat

van extreme angst, waarin men zelfs zijn familieleden niet meer kon vertrouwen. Poserend als de Broeder-Leider speelde hij groepen tegen elkaar uit, en zaaide de wortels van de huidige verdeeldheid, tussen regio's, tussen steden, tussen etnische en religieuze groepen en tussen stammen.

Na de opstand van februari 2011 vluchtten honderdduizenden loyale medestanders van Gaddafi naar Egypte en Tunesië, maar inmiddels is een deel van hen weer teruggekeerd. Men moet het nu met elkaar zien te redden. Wonden moeten helen. De twee grote politieke kampen zijn wel met elkaar in gesprek en een VN Missie probeert daarbij te helpen, namens een internationale gemeenschap waarin vaak met twee tongen wordt gesproken. Soms zijn er successen, zoals de vredesovereenkomst die onlangs is getekend tussen de steden Misrata en Tawergha. Ook is er na drie jaar overleg een ontwerp-grondwet tot stand gekomen. Het recht speelt bij dus ook in Libië een niet onbelangrijke rol. Al in de jaren van Gaddafi waren er moedige Libische advocaten en rechters die kritiek durfden uiten en de overheid aanklaagden. Niet voor niets was het epicentrum van de Februari Revolutie in 2011 het gerechtsgebouw in Noord-Benghazi. Ons huidige onderzoeksproject richt zich op de vraag hoe de grootste politieke meningsverschillen met behulp van het recht overbrugd kunnen worden. Gisteren nog voerde ons team in Benghazi een focus-groep discussie met Libiërs uit diverse geledingen over zaken als de positie van etnische minderheden en de rol van sharia in het rechtssysteem. De Nederlandse ambassade in Tripoli financiert dit onderzoek.

Nederland, let op uw saeck

Minister Kaag van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking heeft onlangs haar beleid gepresenteerd in de Nota Investeren in Perspectief. Daarin licht ze toe dat in ontwikkelingslanden de afgelopen decennia grote vooruitgang is geboekt, en dat er tegelijk nog grote problemen blijven. Dat geldt ook voor recht en bestuur aldaar. Haar aandacht gaat uit naar de conflictgebieden Noord-, West- en Oost-Afrika, en het Midden Oosten. Daarvoor zoekt zij samenwerking met kennisinstellingen. Op ons vakgebied is er inmiddels vanuit Europese universiteiten een Law and Development Research Network opgericht. Komende september zal het Instituut in Leiden onder leiding van Carolien Jacobs de Derde Jaarconferentie van dit netwerk organiseren.

Nederland zelf heeft volgens het World Justice Project het vijfde beste rechtstelsel van de 113 die zijn onderzocht. Vele juristen werken daar elke dag hard voor en wij allen mogen daar blij mee zijn. Maar

ingewijden weten ook dat er een en ander mis is in het binnenwerk van óns rechtssysteem. Dat de rechtspraak te traag en te complex is geworden, de werkdruk te hoog. Bezuinigingen hebben ook de rechtspraak en rechtshulp zwaar getroffen.

De wereldwijde reuzezwaai van de ideologische pendule, van staat naar markt is te ver doorgeslagen, zeg ik als bezorgde burger. Publieke dienstverlening loopt terug, digitalisering zorgt daarbij voor vervreemding. Hip bedrijfsjargon moet de moed er in houden. De Afdeling Ouderenzorg heet nu Productgroep Ouderen, moet 'zijn eigen broek ophouden' en zijn 'product' gaan '*branden*'. In ontwikkelingslanden is al langer zichtbaar hoe de rechtsstaat en goed bestuur hebben te lijden onder gebrek aan waardering en aan publieke middelen voor publieke taken. In Nederland is de bekrompen huisvesting van het ministerie van Buitenlandse Zaken hiervan inmiddels een iconisch voorbeeld.

Als u als Nederlander niet in de spiegel wilt kijken, lees dan vooral niet *De Achterkant van Nederland*, het boek van bestuurskundige Tops en journalist Jan Tromp. U zou maar aangetoond zien hoezeer de georganiseerde drugscriminaliteit greep heeft gekregen op het lokaal bestuur in Zuid-Nederland. Burgemeesters en officieren zijn bedreigd en duiken onder. Is dit soms recht en bestuur in ontwikkelingslanden?

Zoals al langer in ontwikkelingslanden, is het nu ook voor Nederland een grote uitdaging geworden 'de boel' in harmonie 'bij elkaar te houden'. Men zou daar niet smalend over moeten doen. Het vermogen en de bindende kracht van de staat zijn zichtbaar afgenomen, de etnische fragmentatie en polarisatie nemen toe. *Nation-building, Goed Bestuur, Rechtsstaatbevordering en Ontwikkeling* zijn niet alleen kwesties voor de Ander. Het speelt ook volop hier, voor wie het wil zien. Onze Tweede Kamer werkt tegenwoordig met het begrip Brede Welvaart. De dimensies van dit Brede Welvaartsbegrip blijken samen te vallen met de internationale consensus over het begrip Ontwikkeling: veiligheid, economische groei, herverdeling, gezondheid, onderwijs, milieu, goed bestuur.

De term 'ontwikkelingslanden' is geschrappt uit de naam van ons instituut; die term raakt geleidelijk achterhaald. De Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties zijn voor álle landen dezelfde. De Ander en ik zitten in hetzelfde schuitje, wij willen allemaal brede welvaart, goed bestuur en een functionerende rechtsstaat. Ook als wetenschappers kunnen wij elkaar daarbij helpen als wij de Ander willen horen, zien en

kenen, en als die Ander ook verantwoordelijkheid neemt.

Aan het eind gekomen van dit afscheidscollege wil ik eerst mijn dank uitspreken aan de vele mensen in ontwikkelingslanden van wie ik zo veel mocht leren.

Dank ook aan de leden van opeenvolgende Colleges van Bestuur en Faculteitsbesturen voor het vertrouwen en de steun die ik van hen heb mogen ondervinden, ik kan nu alleen met name noemen rector Carel Stolker, decaan Joanne van der Leun, en haar voorganger Rick Lawson.

Dank aan mijn leermeesters, en aan degenen die ons in moeilijke tijden hebben geadviseerd en bijgestaan.

Dank aan de vele collega's die ik helaas niet kan noemen voor uw inspiratie, samenwerking en vriendschap.

Dank aan de collega's en oud-collega's van het Van Vollenhoven Instituut, en aan onze promovendi. Wij delen met recht, bestuur en samenleving een belangrijk vakgebied, dat jullie nu verder blijven ontwikkelen, in antwoord op nieuwe vragen. Ik wens jullie samen en ieder individueel alle goeds. Ya duktur Suliman Ibrahim, dank voor alles wat ik de laatste jaren van jou heb geleerd, onze samenwerking is nog niet voorbij.

De instituutsleding is overgenomen door Adriaan Bedner als afdelingsvoorzitter, dank voor de fijne samenwerking al die jaren, voor jouw brede kennis, onverwoestbare inzet en humeur; naast jou, als Indonesiast, staat nu Janine Ubink, Afrikaniste. Ik ben blij met zo'n ingewerkte en gedreven opvolgster; naast jullie staan Maartje van der Woude, die het VVI in korte tijd heeft verbreed en versterkt als hoogleraar *law and society*; en *last but not least* Dennis Janssen, plaatsvervangend afdelingshoofd die het overzicht bewaart, ook als het hele instituut zoals deze week onverwacht moet verhuizen. Dennis, ik dank jou voor de vlekkeloze samenwerking sinds je de functie overnam van *good old* Jan van Olden. Onder jullie leiding en met het nieuwe Masterprogramma vanaf 2020 kan het VVI bloeien als nooit tevoren.

Een heel persoonlijk woord van dank bewaar ik voor Nel de Jong, Marianne Moria, Kari van Weeren en Lennard Meershoek en Kora Bentvelsen voor hun onschatbare rol op en rond het instituutssecretariaat.

Liefste Marileen, lieve kinderen en schoonkinderen, ik verheug me erop

jullie vaker en beter te zien. Mocht dat jullie teveel worden, dan trek ik me gewoon weer terug op recht en bestuur in ontwikkelingslanden, daar of hier. Wat doen wij met de Ander, wat doen Zij met de regels, daarmee heb ik mijzelf meer dan 35 jaar en u al meer dan 35 minuten beziggehouden.

Mijnheer de Rector, dames en heren, het is mooi geweest. Ik dank u hartelijk voor uw aandacht. Ik heb gezegd